

A finnugor nyelvrokonság a mai középiskolai nyelvtankönyvekben

Lajos Panna

magyar–matematika tanárszakos hallgató, Debreceni Egyetem

1. Bevezetés

Tanulmányomban azt vizsgálom, hogyan jelenik meg a ma használatos magyar-nyelvtan-könyvekben a magyar nyelv rokonságának témaköre. A tankönyvek változatos feladatokat ellátó és eltérő szerepköröket betöltő eszközei az oktatásnak, a tanítási-tanulási folyamatnak. A tankönyv egyszerre a „közoktatás dokumentuma, vezérfonal a tanár számára, a tanuló könyve és tömegkommunikációs eszköz” (Takács 1981: 815). Ilyen minőségében, a közműveltség egyfajta alappilléréként a kommunikációs eszközök és a szociális média segítségével futótűzként terjedő tévedések világában még nagyobb szerepe van. Ebből a szempontból is érdekes a magyar nyelv eredetének és rokonságának vizsgálata a középiskolai tankönyvekben, hiszen egy több szempontból is társadalmilag megosztó témáról van szó (Imreh 2017).

A magyar nyelv eredetének a kérdése érzékeny téma a nemzeti nagyságot fontosnak tartók számára. A nyelvrokonságnak – gyakran a néprokonság fogalmával keverve – a túlzott hazaszeretet jegyében a legkülönbözőbb elméletei alakultak ki, amelyek általában a magyarság nagyságát, ősiségét, tehát összességében a presztízsét hivatottak emelni (Bakró-Nagy 2018; Maticsák 2020: 65–68). A téves elméleteknek és nézeteknek a terjedését meggátolni az oktatás és így a tankönyvek feladata is (lenne).

Ezzel szemben a manapság használatos történelemtankönyvek a finnugor rokonság ellen szólnak (Borhegyi – Szabados 2020; Száray – Szabados 2020). A nyelv rokonsága helyett kifejezetten a néprokonságra fordítják a figyelmet, s ehhez eredetmítoszokat, genetikai, néprajzi és régészeti eredményeket vonultatnak fel. A nyelvészet eredményeit csak a néprokonság hipotézisei között szerepeltetik, mint egy elméletet a sok közül. (A történelem-tankönyvek kritikáját ld. Oszkó – Sipos 2020.)

Írásomban azt tekintem át, mit tesznek, egyáltalán, tesznek-e valamit a jelenleg használt magaryelvtan-könyvek a nyelvrokonsággal kapcsolatos tévhitek ellen.

2. A nyelvrokonság helye a Nemzeti alaptantervben

A tanterv olyan dokumentuma az oktatásnak, mely „megállapítja valamely iskolánem vagy iskola számára a tanulóknak átadandó művelődési javakat, kitézi a

különbéle tantárgyak tanításával elérendő célokat, felsorolja és osztályok szerint elosztja a tananyagot” (a Pedagógiai Lexikon *Tanterv* c. szócikke). A tantervek között kitüntetett szerepű a Nemzeti alaptanterv (NAT). Ez az államnak a közoktatásra vonatkozó alapidokumentuma, az oktatás tartalmát szabályozó előírások közül ez a legfelső fokú. „A NAT [...] meghatározza az elsajátítandó tanulási tartalmakat, valamint kötelező rendelkezéseket állapít meg az oktatásszervezés körében. A NAT lefekteti a köznevelés elvi és tartalmi alapjait és kereteit” (Magyar Közlöny 2020: 290). Egyszerre oktatáspolitikai és pedagógiai dokumentum, amelynek célja a mindenkori oktatásnak a tartalmi egységét és az iskolatípusok közötti átjárhatóságot biztosítani (Ballér 1996: 170).

2003-tól az éppen aktuális NAT-hoz úgynevezett kerettantervek készülnek, melyek „kitérnek az adott tárgynak a szerepére, oktatásának célkitűzéseire, bemutatják és magyarázzák az alaptanterv struktúráját, meghatározzák – kompetenciaalapú megközelítésben – a tanítás-tanulás folyamatának tartalmát és elvárt eredményeit, esetenként konkrét elsajátítandó ismeretekre is ajánlást tesznek” (Reményi 2015: 43). A legutolsó, napjainkban is érvényes NAT 2020-ban lépett érvénybe (Magyar Közlöny 2020: 290–446). Az ehhez készült kerettantervek elérhetőek az Oktatási Hivatal honlapján.

A 2020-as NAT-ban a 9–12. évfolyam magyarnyelv-oktatásának fő témakörei között szerepel a *Nyelvtörténet – nyelvrokonság, nyelvemlékek* (Magyar Közlöny 2020: 303–304). Az ettől a korosztálytól elvárt tanulási eredmények *Anyanyelvi kultúra, anyanyelvi ismeretek* pontjában is megjelenik nyelvünk eredete és rokonsága. Az ide tartozó célok: „a diák ismeri és érti a nyelvrokonság fogalmát, annak kritériumait” és „ismeri a magyar nyelv eredetének hipotéziseit, és azok tudományosan megalapozott bizonyítékait” (Magyar Közlöny 2020: 310). Ennek helyén 2012-ben még a következő szerepelt: „A magyar nyelv eredetének, a nyelvcsaládba tartozás főbb bizonyító eljárásainak megismerése” (Magyar Közlöny 2012: 10666–10667).

Ha a 2020-as NAT-hoz készült, a gimnáziumok 9–12. évfolyamának kerettanterveit összehasonlítjuk elődeivel, akkor világosan látszik a nyelvrokonság témakörére szánt órák csökkenésének tendenciája. 1978-ban a *Nyelvünk élete* tanegységre 15 óra volt kiosztva, ez az éves óraszám több mint felét jelentette (Szabolcs 1979: 52–53). A 2012-es kerettanterv a törzsanyag feldolgozására összesen 60 órát szánt a 11–12. osztályban, ebből a magyar nyelv történetének egészére mindössze nyolc óra jutott. A jelenlegi kerettantervben 68 óra nyelvtan van – a szabadon választhatókkal együtt – a két évfolyamban, de ebből a *Nyelvtörténet – a nyelv változása, a nyelvrokonság kérdései, nyelvemlékek* témakörére csak hat óra jut. Igaz, a nyelvcsaládok fogalmának bevezetése ebben a kerettantervben már az előző tananyagegységben megtörténik.

A tanítandó ismeretek mennyisége nem sokat változott, inkább a fókuszai tolódtak el. 1978-ban esett szó utoljára a rokon nyelveinket beszélő népek életéről

és kultúrájáról (az ajánlott tananyagok között). Ekkor ugyanúgy szerepeltek a követelmények között az összehasonlító nyelvtudomány bizonyító eljárásai, a magyar finnugor nyelvcsaládba tartozásának bizonyítékai és a tévhitektől való elhatárolódás (Szabolcs 1979: 53–54), mint a 2012-es kerettantervben is. 2020-tól azonban már a magyar nyelv rokonságának *hipotéziseit* kell ismerniük a tanulóknak.

1978-tól követelménye volt a tanterveknek a magyar nyelv eredetéről kialakított többféle elmélet bemutatása, azonban a 2020-as NAT-ig az is elvárás volt, hogy ez úgy történjen, hogy a tanulók el tudják különíteni a tudományost a tudománytalantól (Szabolcs 1979: 53–54; Magyar Közlöny 2003: 218; 2008: 373; 2012-es kerettanterv 36. oldala). Újabban ehelyett az ajánlott anyagok közé bekerült a származási modellek felülvizsgálata, ill. az újabb régészeti és genetikai adatok bemutatása.

3. A használatban lévő nyelvtankönyvek

A gimnáziumok 9–12. évfolyamára vonatkozó 2020-as kerettanterv két éves felbontásban jelöli ki a tanítandó ismereteket, a 11–12. osztályosok tananyagát együtt tárgyalja. A gyakorlatban a 11. osztályos tankönyvek tárgyalják a *Nyelvtörténet – a nyelv változása, nyelvrokonság, nyelvemlékek* témakört.

Jelen pillanatban két, a 2020-as NAT-nak megfelelő nyelvtankönyv használható, mindkettő címe *Magyar nyelv 11*. Az egyik tananyag készítője Pomozi Péter és Katona József Álmos, míg a másiké Hargittay Gergely.¹ Ez utóbbinak a magyar nyelv rokonságával foglalkozó része nagyban hasonlít a 2012-es NAT-hoz igazodó, Baranyai Katalin főszerkesztésével a 12.-esek számára készült nyelvtankönyvére (Baranyai 2021).

A továbbiakban a tankönyvek kiadói kódjának megfelelően a Hargittay által szerkesztettet A-jelűnek, a Pomozi és Katona által szerkesztettet pedig B-jelűnek fogom említeni. Azt vizsgálom, hogy a nyelvrokonság kérdéseinek egyes aspektusai hogyan jelennek meg ezekben a tankönyvekben.

A nyelvrokonság fogalma

A nyelvrokonsági viszonyoknak és a nyelvek eredetének tárgyalásához elengedhetetlen a nyelvrokonság fogalmának a definiálása. Az A-jelű tankönyv *A magyar nyelv története* című leckéjének elején tisztázza a nyelvrokonság fogalmát:

¹ Pomozi Péter magyar–olasz–finnugor szakos tanár, az ELTE Finnugor Tanszékének docense, a Magyarságkutató Intézet Magyar Nyelvtörténeti Kutatóközpontjának igazgatója. Katona József Álmos magyar–angol szakos tanár, a Magyar Nyelvstratégiai Intézet, majd a Magyarságkutató Intézet Nyelvtervezési Kutatóközpontjának munkatársa. Hargittay Gergely magyar–német szakos tanár, a Budapesti Kossuth Lajos Két Tantervű Gimnázium igazgatóhelyettese.

„Két nyelv rokonságáról akkor beszélhetünk, ha bizonyítani/valószínűsíteni tudjuk, hogy a két rokonnak vélt nyelv egy közös ősről megy vissza, abból származik” (A 44). A definíció hiányossága, hogy nem derül ki belőle, mely tudományágak feladata a bizonyítás, s a *valószínűsítés* szó is a félreértés veszélyét hordozza magában.

A tankönyv az újlatin nyelvekből hozott nyelvi példákkal szemlélteti a rokonság fogalmát, tehát először (helyesen!) olyan nyelvekről beszél, melyek között a rokonság könnyen belátható. Kiemeli, hogy a hasonlóságokra a térbeli és időbeli közelségük ad magyarázatot. Velük ellentétben említi az angol és a német nyelvet, amelyek rokonságát a szabályos hangmegfelelések példáin keresztül szemlélteti, itt vezetve be a fogalmat először. A szerző hangsúlyozza, hogy a nyelvrokonság nem csak hasonlóságon alapul (A 44).

Ezzel szemben a B-jelű könyv a nyelvrokonság fogalmát a hasonlóság felől közelíti meg, közeli rokon nyelvek említésével (pl. cseh, szlovák, szerb, horvát), nyelvi példák nélkül. Ezután tér ki arra, hogy a távolabbi rokonság már csak nyelvészeti eszközökkel mutatható ki. A nyelvrokonságnak azonban teljes, a tanuló által megtanulható, egyértelmű definícióját nem adja (de érdekes módon a számítógépes filogenetikának igen) (B 42–43).

Később, egy a hun–magyar rokonsággal foglalkozó idézet után szerepel a feladat: „Gondolkodjatok közösen történeti, földrajzi és nyelvi ismereteitek alapján a népek és nyelvek rokonságáról! Vajon azonos-e a kettő? Milyen történelmi és nyelvi körülményektől függ, hogy azonos lehet-e?” (B 46). De csak ezután, a következő három alfejezetben tér ki a tankönyv a nép- és nyelvrokonság viszonyának közelebbi tárgyalására, így tehát a tanulókat bármiféle előzetes információ nélkül buzdítja a feladat a fogalmak keverésére.

Összességében elmondható, hogy a tankönyvek nem fordítanak elegendő figyelmet a nyelvrokonság fogalmának félreérthetetlen tisztázására.

Néprokonság vagy nyelvrokonság?

Külön kiscímet kap az *Embertani és kulturális rokonság* Hargittay tankönyvében, aminek szövege egyértelműen elkülöníti a nyelvrokonságot az embertanitól és a kulturálistól. Népmozgásokkal magyarázza „a magyar és a finn nép embertani különbségeit”, bár arra nem tér ki, mik is ezek. Kiemeli a szláv és a török kulturális hatásokat, amelyek a magyarságot érték, ennek mértékét a jövevényszavak sokasága mutatja (A 45).

Hargittay *A nyelvrokonság-kutatás története és fejlődése* című olvasmány elején ismét egyértelműen kijelenti, hogy a nép- és nyelvrokonság nem azonos fogalmak, azonban az olvasmányban ezek mégis keverednek, ugyanis a szöveg hol nyelvekről, hol népekről beszél. Megjelenik például a hun–magyar rokonság, melynek elméletét Wilhelimus Rubruktól eredezteti, majd leírja, hogy Anonymus és Kézai Simon „a hun és a magyar nép közös eredete mellett tesz hitet”.

Megemlíti, hogy a „szkíta–hun (szittyá–hun) eredettudat mélyen beleivódott a magyar köztudatba, és a mai napig is él, köszönhetően többek között a számtalan irodalmi, képzőművészeti és zenei feldolgozásnak” (A 56).

Pomozi és Katona tankönyvében *Az őstörténet interdiszciplináris kutatási területe* című rész azzal a megállapítással indul, hogy a nép- és nyelvrokonság nem egyezik, és hozzáfűzik – a 2020-as NAT-ba bekerült családfakritika fényében –, hogy ezt a tévedést elsősorban a családfák sugallják. Az őstörténetkutatást a nyelvtörténet, a folklór, a régészet, a populációgenetika és az archeogenetika közös feladatának tekintik (B 48).

Ebben a tankönyvben talán a kelleténél hangsúlyosabban szerepel egy kép a tullni Nibelung- emlékműről, amely Attila találkozását mutatja Krimhilddel. A szerzők többször felelegetik a nyelvcsere lehetőségét és a magyar eredetmondákat is. A záró mondat sok mindent elárul: „a hun–magyar néprokonság hagyománya semmilyen szempontból nem áll szemben a magyar nyelv uráli nyelvrokonságának tényével” (B 48–49). A *Nyelvtörténet és őstörténet* fejezet Illyés Gyulának a hun–magyar rokonsággal foglalkozó idézetével indul. A tankönyvből összességben az a nézet formálódik ki, hogy ugyan nyelvileg nem vagyunk a hunok rokonai, de néprokonaik lehetünk, s finnugor nyelvünket valamikor a vándorlás során szedtük magunkra (B 48–49). (A nép- és nyelvrokonság kérdéséről ld. Maticsák 2020: 29–34.)

A nyelvrokonság bizonyítékai

A nyelvrokonság bizonyítékai meg kell, hogy győzzék a tanulót a magyar nyelv finnugor rokonságáról, hiszen a magyar és rokon nyelvei közötti hasonlóságra nem építhetünk. Ezek a bizonyítékok, érvek (lennének) azok, amelyek felkészítik a tanulót arra, hogy az iskolán kívül is képes legyen majd önállóan különbséget tenni a tudományos és tudománytalan rokonságelméletek között: ismerje fel, mi tévhit, és mi nem az.

Mindkét tankönyv egyértelműen kimondja a magyar nyelv uráli/finnugor eredetét. Hargittay három érvet mutat be: közös alapszókincs, az alapszókincsben felfedezhető szabályos hangmegfelelések és a nyelvtani rendszer legfontosabb elemeinek egyezése más finnugor nyelvekével. Ezek mindegyikére több példát is hoz (A 55). *A történeti-összehasonlító módszer* c. alfejezetben kitér a szóalakok rekonstruálásának módszerére (használatára egy példát ad a germán nyelvekből), melynek tanulsága, hogy „a módszer helyessége [...] régészeti oldalról kapott megerősítést”, amikor a történeti-összehasonlító nyelvtudomány a feltételezéseiket igazoló írásos emlékeket talált. A könyv egy Dél-Dániában talált aranykürtöt említ, aminek a felirata alátámasztott egy, a nyelvészek által kikövetkeztetett ősgermán jellegzetességet (A 44–45).

Pomoziék tankönyve szerint „az alapszókincs, a névmásrendszer, az esetrendszer (esetek jellege, irányhármasság), a számjelölés, a birtokos személyra-

gozás és az igeragozás összehasonlítása alapján hasonló következtetésre jutunk: a magyar nyelv az uráli nyelvekkel, azon belül a finnugor nyelvekkel mutat rokonságot, más szóval az uráli nyelvcsaládba tartozik” (B 44). Ebben a tankönyvben egyedül itt, pusztán felsorolásként jelenik meg a magyar nyelv eredetét igazolni képes bizonyítékok jelentős része.

Sajátos és sajnálatos, hogy Hargittay könyvében a gyöknyelvészet többször is előkerül, például az ehhez a fejezethez kapcsolódó *Gyakorlás* részben két idézet és három feladat segítségével tájékozódhatnak a tanulók a gyökök fogalmáról (A 58). (A gyöknyelvészet kritikáját ld. Honti 2012: 160–170; Maticsák 2020: 144–147.)

Az alapszókincs

Hargittay alapszókincs kategóriái: testrésznevek, rokonságnevek, természeti jelenségek nevei, számok, a legfontosabb igék, valamint a személyes, mutató és kérdő névmások. Ezen csoportok mindegyikére 3-4 példát hoz (A 44). Néhány oldallal később azonban eltérő kategóriákat ad. Itt a csoportok a következők: névmások, számnevek, rokonságnevek, testrésznevek, a legfontosabb életjelenségek igéi, a vadászat szavai, a halászat és a vízi élet szavai, a természeti jelenségek nevei, és az egykori lakás, ruházkodás és táplálkozás szavai. Ezek mindegyikének több magyar nyelvű példáját is adja a szöveg (A 55). Ez a tankönyvön belüli inkonzisztencia didaktikailag nem szerencsés.

A tankönyv szerint „minden nyelv legősibb elemei” a névmások, de ennek az állításnak semmilyen bizonyítékát nem adja. Az is érdekelheti az olvasót, hogy mire gondol a szöveg a „vízi élet szavai” alatt, ugyanis a felsorolt példák (*háló*, *hab* ’hullám’, *jó* ’folyó’, *hal* és *keszeg*) csak a halászattal kapcsolatosak (A 55).

Helyesen emeli ki a tankönyv, hogy az alapszókincs elemei az „ember közvetlen környezetét jelölik, egyetemes emberi tapasztalatokat fejeznek ki”. Különösen úgy, hogy a *Nyelvi kölcsönhatások* alfejezetben a könyv kitér a nyelvrokonságot nem igazoló szóegyezésekre, így például az olyan vándorszavakra, amelyek később keletkezett fogalmakat jelölnek (A 44).

A második lecke (*A magyar nyelv története*) első fejezete (*A magyar nyelv eredete és rokonsága*) egy idézettel kezdődik, amely részletesen kitér a nyelvrokonságot nem bizonyító szóegyezésekre és a tipológiai azonosságra (A 53). Az idézethez tartozó feladat azonban már kevésbé szerencsés: „Lehet-e bizonyíték a magyar és a finn nyelv rokonságára a következő szavak hasonlósága: *muzsika* (finnül *musiikki*), *kukurikú* (finnül *kukkokiekuu*)?” Nyilván az a válasz, hogy nem. De ez a feladat további idekapcsolódó feladat vagy magyarázat nélkül akár félreérthető is lehet, hiszen olyan, mintha annak bizonyítékát tálták volna, hogy a finn és a magyar nem rokon nyelvek, holott valójában csak arról van szó, hogy ezek a szavak nem bizonyítják a nyelvek rokonságát.

A Pomozi–Katona féle tankönyv második nagy leckéje *A magyar nyelv története*. Ez rögtön az alapszókinszhez kapcsolódó feladatokkal nyit, melyek közül az első egy 50 szavas szólista elkészítése. Olyan igék, névszók és névmások gyűjtését kéri, melyek nélkül képtelenség magyarul kommunikálni (B 42). Ezt azért emelem ki, mert a mai tanuló valószínűleg nem az alapszókinsz szavaira fog a szólistán ráhibázni, sokkal inkább az *internet* és a *telefon* szavakat fogja szerepeltetni.

A második feladatban Illyés Gyula *Ki a magyar?* című művének egy idézete szerepel, melyben hasonló hangzású finn és magyar alapszókinszbeli szavak vannak kiemelve egy humorosnak szánt történetben (B 42).

Az alapszókinsznek egy sárgával kiemelt részben adják meg a definícióját: „a legfontosabb igék, a számnevek tízig, a névmások, a rokonságnevek, a legfontosabb éghajlatfüggetlen névszók. Ezek minden nyelv legősibb szókinszrétegébe tartoznak” (B 42). Ez eléggé merész kijelentés, a magyarra például nem igaz, hogy a számnevek tízig mind alapnyelvek lennének (a *hét* és a *tíz* iráni eredetű). Miért csak az „éghajlatfüggetlen” névszók lennének az alapnyelv részei, mikor például a magyarban több időjárás szó is ide sorolható (pl. *fagy*, *jég*)?

Később ismét visszatérnek az alapszókinsz definíciójához: „Minden emberi lény [...] mindennapi cselekvéseket végez. Ilyen cselekvéseket jelölnek a fajfenntartáshoz, a betegségekhez és gyógyításukhoz, s végül a halálhoz kapcsolódó igék is. Ezek az igék az alapszókinszbe tartoznak, a legfontosabb névmásokkal és egyéb névszókkal együtt” (B 43). Sajnos, itt nem hoznak példákat.

Célszerű lett volna több magyar nyelvű példát bemutatni, esetleg azoknak rokon nyelvi megfelelőivel együtt megadni őket, ahogy azt a régebbi tankönyvek megtették (pl. Antalné – Raátz 2019: 49; Balázs – Benkes 2014: 41; Jobbágyiné – Széplaki – Törzsök 2002: 29).

A szabályos hangmegfelelések

Hargittay a nyelvrokonságot igazolni képes eszköznek az alapszókinszen megfigyelhető szabályos hangmegfeleléseket tekinti, ez „a történeti-összehasonlító nyelvtudomány alapeljárása” (A 44). A szabályos hangmegfelelések közül kettőt emel ki, a szókezdő $p > f$ és a két magánhangzó közötti $t > z$ változásokat. A jelenségekhez kapcsoló néhány magyar példa mellett a *fül* és a *kéz* szavaknak több rokon nyelvi megfelelőjét is megadja (A 55).

Pomoziék tankönyve *A szókinsz vizsgálata. A szabályos hangmegfelelés* cím alatt magyarázza az alapszókinsz elemeinek a rokon nyelvekben ma élő változatainak különbözőségét és a szabályos hangmegfelelések fogalmát. Ez utóbbival csak felületesen foglalkoznak, a $k > \chi > h$ megfelelést említik, aminek kapcsán először a latin *cornus* szó német, angol és svéd átvételét mutatják be (*horn*) (B 43). Ezzel nem is lenne baj, ha valahol kitérne rá a tankönyv, hogy a

szabályos hangmegfelelések nem csak rokon nyelvek között fedezhetők fel. Itt megadják még a magyar *ho(l)* észtt, mari és manysi megfelelőit, de az alapnyelvi alakot nem, és a változást sem magyarázzák (B 43).

A fejezetet záró feladatok között az első: „Összegezzétek, mit jelent a szabályos hangmegfelelés és a hangváltozás!” Kérdés, hogy mi alapján, mert a tankönyvből nem derül ki a konkrét fogalom (B 45), csak egy táblázattal szemléltetik ezt *A magyar nyelv rokonsága* cím alatt. A táblázatban 12 magyar alapszókincsbeli ige észtt, mari, török és mongol megfelelői szerepelnek. Hogy a magyar az észttel és a marival rokon, míg a török és a mongol egymással, azt a táblázat alatti apróbetűs rész és a táblázat színezése is mutatja (B 44). A táblázat célja: „külön magyarázat nélkül is egyértelmű, mely nyelvek között rajzolódik ki alapszókincsbeli egyezés, azaz nyelvrokonság”. De pontosan a magyarázat hiányzik. A szabályos hangmegfelelések és a nyelvtörténeti változások bemutatása nélkül viszonylag keveset tud kezdeni a tanuló ezzel a táblázattal. Meg tudja állapítani, hogy az uráli nyelvek zölddel színezett szavaihoz az adott magyar szó jobban hasonlít, mint a pirossal színezett altajiakhoz. Azonban mivel a megadott török és mongol szavak ránézésre jelentősen különböznek egymástól, ez megzavarhatja a tanulót a nyelvrokonság fogalmának értelmezésében (B 44).

A következő kisebb táblázat a *ki*, *mi* és *ho*- névmásoknak adja meg manysi, mari és észtt megfelelőit; ezt is teljesen magyarázat nélkül hagyja a szöveg (B 44). A *ho(l)* kérdő névmásnak így ugyanazon rokonnyelvi megfelelőit kétszer is megadja a tankönyv – egyszer a főszövegben, egyszer pedig e táblázatban –, ahelyett, hogy más szavak beemelésével növelné példáinak az egyébként csekély számosságú halmazát. (A finnugor nyelvek szabályos hangmegfeleléseinek legújabb irodalma: Csúcs 2019: 26–59; Honti 2012: 16–50, Maticsák 2020: 345–392; Pusztay 2020: 133–164.)

A rokon nyelveket beszélő népek

Hargittay a rokon nyelveknek következetesen a belső elnevezéseit használja, például a családfán (A 54). A nyelvek/népek mai helyzetéről egyáltalán nem kapunk információkat, földrajzi elhelyezkedésük és életmódjuk is homályban marad. Az, hogy vannak kihalt finnugor nyelvek is, egy alkalommal kerül szóba, a holt nyelvek emléknepjével kapcsolatos egyéni kutatómunka kapcsán (A 55).

Pomozi és Katona tankönyvéből is hiányzik a rokon nyelveket beszélő népek bemutatása, még ott is, ahol magától értetődőnek tűnne az említésük. Például *A nyelvek veszélyeztetettsége – Aggasztó földi folyamatok* és *A nyelvi-kulturális és a biológiai sokszínűség összefüggései. Küzdelem a nyelvek eltűnése ellen* kiscímek alatt foglalkoznak a kihalástól fenyegetett nyelvekkel, azonban nyelvrokonainkról, amelyek közül számosat érint ez a probléma, itt egyáltalán nem tesznek említést (B 11–14).

Hasonlóan a másik tankönyvhöz, a tanórán kívülre szorul a tanulók e népekről való információszerzése. A fejezetzáró feladatok egyike, hogy a tanulók nézzék meg térképen, hogy az uráli nyelveket beszélő népek hol laknak. Egyedül ennek a feladatnak az elvégzésével tudnának meg a tanulók bármit a rokon nyelveket beszélő népekről, hiszen a szövegből semmi nem derül ki róluk (B 45).

Sajnos, ezeknek az információknak az ismerete nem kritériuma a jelenleg érvényes NAT-nak, sőt, már az 1995-ös NAT-ban sem volt az (Magyar Közlöny 1995: 5306–5548). Nem csoda tehát, hogy a tankönyvekből kikoptak a róluk származó információk. De korábban legalább voltak olyan tankönyvek, amelyek az olvasmányok segítségével csempészték be ilyen információkat (Hajas 1996: 15–19; 2010: 41–42; Szende 1981: 71–76).

Egyéb rokonítási kísérletek

Hargittay könyvében a sumér, hun, héber, japán és görög rokonítaseszme és a magyar mint ősnyelv elképzelés jelenik meg röviden. Azonban nem hangsúlyozza egyértelműen, hogy ezek a kísérletek tévesek, ezért tudományosan nem elfogadottak. A rokonítások leírásai nevekre, évszámokra és műcímekre szorítkoznak, s így majdnem teljességgel kritika nélkül maradnak. Egyedül a sumérral való rokonítás kapcsán minősít: „Ezek a nyelvrokonítási kísérletek azonban többnyire nélkülözik a tudományosságot”. De még itt sem mondja ki, hogy *tudománytalan*, hanem csak azt, hogy *többnyire* nélkülözi a tudományosságot. A szöveg második felében a téves elméletek addigi el nem ítéletét azzal orvosolja a szöveg, hogy kijelenti, a finnugor nyelvrokonság az egyetlen elfogadott elmélet (A 56–57).

Pomozíék tankönyvében a héber, görög, sumér, etruszk, latin, japán, angol, maori és örmény kerül elő, pusztán felsorolásként. Ezután a könyv kijelenti, hogy tudományosan csak az uráli rokonság elfogadott (B 45).

Mindkét tankönyvben kritika és magyarázat nélkül maradnak a téves nyelvrokonítási kísérletek, a tanulók e tankönyvek alapján nem fogják tudni, miért nem fogadják el ezeket a tudomány. (A tudománytalan rokonítások újabb irodalmából: Honti 2010; 2012: 51–220, Maticsák 2018; 2020: 75–158; Pusztay 2020: 9–70; Rédei 1998: 47–105; Sándor 2011: 12–30.)

A családfamodell és a kritikája

Míg a téves nyelvrokonítási kísérletek kritikája hiányzik a tankönyvekből, addig a családfáké már nem marad el. Nem csoda, ugyanis ez utóbbi szerepel a 2020-as NAT-ban, míg az előbbi nem. Hargittay a „finnugristák által is felállított” családfamodellről nem közöl ábrát, tehát a tanuló nem láthatja, miről is van szó. A családfák hiányosságaként tünteti fel egyrészt az alapnyelvek konstruált mivoltát, másrészt az uráli alapnyelv előzményeinek bizonytalanságait. Ez utóbbi orvoslására a következőt javasolja: „a nyelvészeknek még szorosabban együtt

kell működniük a régészekkel, a folkloristákkal, az etnológusokkal, a genetikusokkal, az antropológusokkal, a paleontológusokkal” (A 57). Itt említi először és utoljára a nyelvészet segédtudományait.

Pomoziék tankönyve a *Nyelvtörténet = őstörténet? Komoly kérdőjelek a családfák körül* provokatív című részben részletesen tárgyalja a családfamodellek témakörét. Itt először Charles Darwinnak a nyelvekre vonatkoztatott evolúciós elméletével foglalkoznak, a családfák két példáját is bemutatva (B 47).

A szöveg részletesen, hat pontban fogalmazza meg kritikáit a családfákkal szemben: 1) az alapnyelv nem a semmiből keletkezik; 2) a családfák a mai standardizált nyelvekkel számolnak, pedig a szétválás idejében valószínűleg ezek még nem voltak egységesek; 3) a nyelvi egyesülési folyamatokat képtelen szemléltetni a családfa; 4) az elágazások mindig binárisak, de ez nem valószínű; 5) hiányzik a nyelvek közötti másodlagos kapcsolatok feltüntetése; 6) a családfa nem képes ábrázolni a nyelvcserefolyamatokat és a külső hatásokat, és „szükségképpen köti az etnikumot a nyelvhez”. Azt is a családfák számlájára írják, hogy azok a nép- és nyelvrokonság egyezését sugallják (B 48).

Ezek a tankönyvek kritizálják a családfa-ábrázolást, de a rokonság más szemléltetési eszközét nem mutatják be. Azt a finnugor nyelvészek is elismerik, hogy a családfa nem a legtokéletesebb, de nincs jobb eszköz, amely ugyanígy lenne képes szemléltetni a rokonságot. Még az egyik jelenlegi történelemtankönyvben is szerepel az uráli nyelvek családfája (Borhegyi – Szabados 2020: 113). Honti Mária és Jobbágyiné András Katalin nyelvtankönyvében szerepelt Hajdú Péter kör alakú, a tanításban nehezen használható nyelvcsaládmmodellje, sőt Hajdúnak az uráli nyelvek rokoni kapcsolatait ábrázoló halmazábrája is (Honti – Jobbágyiné 1996: 184–185; vö. Hajdú – Domokos 1978: 69; Hajdú 1975: 37).

Őstörténeti kérdések

Mindkét tankönyvben szerepel egy, a nyelvekkel általánosan foglalkozó bevezető, amelyekben széleskörű, több tudományterületet átfogó ismeretek átadására törekednek a tananyagfejlesztők, de ezek gyakran pontatlanok.

Hargittay *A magyar nyelv eredete és rokonsága* című fejezetének főszövege az ember és a nyelv történetével kapcsolatos rövid bevezetővel kezdődik. „Mintegy 70 ezer évvel ezelőtt alakult ki az a beszélő és mai értelemben vett tagolt nyelvet használó Homo sapiens...” – állítja a tankönyv (A 54). Kérdés, hogy a „70 ezer évvel ezelőtt” a Homo sapiens kialakulására utal, vagy a beszélt nyelvre. A Homo sapiens első fosszíliai 2–300 ezer évesek (Callaway 2017; Tattersall 2017). A beszélt nyelv kialakulásának idejére több elmélete létezik. Ezek egyike szerint 70-100 000 évvel ezelőtt alakulhatott ki a beszélt nyelv (Tattersall 2017), de van, aki ezt korábbra teszi (Boë et al. 2019).

A Pomozi – Katona féle tankönyv a családfakritikához kapcsolódóan próbálja a tudatosítani, hogy a nyelvcsaládok születésének előzményei vannak. „Nem aprócska területen, nem a semmiből jött létre. Épp ellenkezőleg: sok-sok, korábban beszélt nyelv közötti, olyan »szuperegységesülési« pillanatnak (e »pillanat« akár több száz évet is jelenthetett) tekinthető, amikor különféle katonai, gazdasági és/vagy kulturális okból egy nagy területen egyetlen nyelvnek nagy lett a presztízse” (B 8). Ezután az újlatin nyelvekkel folytatja a tankönyv, melyek kialakulásában valóban a fenn leírt folyamat játszott szerepet, de ezt az összes nyelvcsaládra kiterjeszteni alaptalannak tűnik.

Hargittay *A Történelmünk és nyelvünk története* alfejezetben a magyar nép vándorlásával foglalkozik. A magyarság korai történetének mesélését a 2. századtól kezdi, holott még az is vitatott, hogy egyáltalán mikortól beszélhetünk magyar népről (A 54). A szöveg szerint „bizonyos, hogy a 2. században a Volga és az Urál hegység között élt” a magyar nép. Hargittay „Klaudiosz Ptolemaiosz görög nyelvű földrajzi művére” támaszkodik. Feltételezem, a *Geográfiára* gondol a szerző, melynek Szarmatiát ábrázoló térképén fedezhetőek fel a *chuni* és a *savari* népvnevek (a mű angol változatát használtam: Ptolemy 1991: 80, 210–211). Hunnak valóban nevezték a magyarokat, de csak a 10. századtól (Róna-Tas 1996: 238). A *savari* itt jelölheti a *szabir* és a *szavár* népet is, melyek azonosítása a magyarral nem valószínű (Klima 2017; a *szavarti aszfaloi* megnevezésről ld. Benkő 2009, Róna-Tas 1996: 177). Tehát a fenti állítás semmiképp sem nevezhető bizonyosnak.

A nyelvrokonságunk kutatói

Mindkét tankönyvben a főszövegtől elkülönülő részben kerülnek elő a nyelvrokonságunk kutatói. Hargittay könyvében Sajnovics János, Gyarmathi Sámuel, Reguly Antal, Hunfalvy Pál és Budenz József neve bukkan fel. Sajnovics munkásságáról beszél a legrészletesebben, a *Demonstratio* eredményeinek hazai fogadtatásáról is említést tesz, a vele kapcsolatos összeesküvés-elméleteket emeli ki – ezekkel ugyanúgy bánik, mint a nyelvrokonság téves elméleteivel, nem határolódik el tőlük. Hunfalvy és Budenz csak Vámbéry Ármin kapcsán merül fel, akinek a fontosságát hangsúlyozza, ezzel is relativizálva a finnugor rokonságot (A 57). Az olvasmányhoz kapcsolódó feladatok egyikében egymás mellett szerepel „Sajnovics János munkássága” és „A magyar nyelv gyökszerkezete”... (A 57).

Pomoziék könyvében nyelvrokonságunk kutatói közül kizárólag Sajnovics János kerül elő, a *Demonstratio* elkészülési folyamatáról, tartalmáról és megjeleléséről írnak röviden (B 45).

4. Összefoglalás

A tankönyvekhez ajánlott tanmenetek szerint a Pomozi–Katona féle könyvet használó osztályokban egy óra jut a nyelvrokonság témájára, egy pedig a nyelvtörténet és az őstörténet viszonyának tanítására (a letölthető tanmenet 6. oldala). Hargittay Gergely tankönyvének tanmenete két órát szán a magyar nyelv eredetére (a letölthető tanmenet 7. oldala).

A 2020-as NAT alapján készült tankönyvekben a tananyag súlypontjai nagymértékben eltolódtak a korábbiakhoz képest. A nyelvrokonság bizonyítékaival nagyon keveset, a nyelvrokonságot kutatókkal alig, a rokon nyelveket beszélő népekkel egyáltalán nem foglalkoznak a tankönyvek. Csak érintik az uráli/finnugor őshaza lokalizációjának és kronológiájának a kérdéseit. Ezzel szemben az őstörténetkutatásra, a vándorlásra, a családfák kritikájára és a különböző „divatos” tudományágak ismertetésére (archeogenetika, számítógépes filogenetika) lényegesen több idő jut.

A tankönyveket lapozgatva kettős benyomásunk alakulhat ki. A tankönyvek egyértelműen elfogadják a finnugor rokonságot, de sokszor relativizálni is igyekeznek azt. Ilyenek például Hargittay kijelentései: „A magyar nyelv – a tudomány mai állása szerint – az uráli nyelvcsalád finnugor ágához tartozik” (A 45), ill. „a 20. században a finnugor nyelvrokonság általánosan elfogadottá, a finnugrisztika pedig a történeti nyelvészet egyetlen hivatalos, az Akadémia és az egyetemek által is elismert és támogatott ágává vált. Ennek ellenére időről időre felbukkantak más rokonítási kísérletek is. [...] A magyar nyelv finnugor rokonsága ma a Magyar Tudományos Akadémia által elfogadott egyetlen hivatalos álláspont, ám a finnugristák által is felállított családfamodellnek a nyelvekre történő alkalmazását egyre inkább kritika éri” (A 57). Ezekon a szöveghelyeken hiába ismeri el a tankönyv a magyar nyelv finnugor eredetét, rögtön a finnugrisztika valamely hiányosságára irányítja a figyelmet. Ráadásul egy olyan olvasmányban szerepel ez utóbbi idézet, ahol a téves rokonítási kísérletekről olvashatunk, amelynek a tévedései és tudománytalan jellege egyáltalán nincsenek hangsúlyozva.

Összességében elmondható, hogy a tankönyvek elégtelen mértékben mutatják be az uráli nyelvrokonság bizonyítékait, és nem készítik fel a tanulókat arra, hogy képesek legyenek a nyelvrokonsággal kapcsolatos tévhiteket a tudományostól elkülöníteni. A szövegek helyenkénti pontatlansága, az egyes fogalmak kifejtetlensége és sok állítás magyarázat nélkülsége nem segíti kellőképpen a tanítási-tanulási folyamatot.

Irodalom

- BAKRÓ-NAGY MARIANNE (szerk.) 2018: Okok és okozat. A magyar nyelv eredetéről történeti, szociálpszichológiai és filozófiai megközelítésben. Budapest, Gondolat Kiadó.
- BALLÉR ENDRE 1996: Tantervméletek Magyarországon a XIX–XX. században. A tantervmélet forrásai 17. Budapest, Országos Közoktatási Intézet.
- BENKŐ LORÁND 2009: A Szovárd-kérdés. Fejezetek egy ómagyar nemzetség történetéből. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BOË, LOUIS-JEAN – SAWALLIS, THOMAS R. – FAGOT, JOËL – BADIN, PIERRE – BARBIER, GUILLAUME – CAPTIER, GUILLAUME – MÉNARD, LUCIE – HEIM, JEAN-LOUIS – SCHWARTZ, JEAN-LUC 2019: Which way to the dawn of speech? Reanalyzing half a century of debates and data in light of speech science. *Science Advances* 5/12. <https://www.science.org/doi/10.1126/sciadv.aaw3916#R3> (Utolsó megtekintés dátuma: 2023. 09. 11.)
- CALLAWAY, EWEN 2017: Oldest Homo sapiens fossil claim rewrites our species' history. *Nature*. <https://doi.org/10.1038/nature.2017.22114> (Utolsó megtekintés dátuma: 2023. 09. 11.)
- CSÚCS SÁNDOR 2019: Miért finnugor nyelv a magyar? Reguly Társaság – Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- FINÁCZY – KORNIS – KEMÉNY 1936: Pedagógiai Lexikon II. Budapest, Révai Irodalmi Intézet.
- HAJDÚ PÉTER (szerk.) 1975: Uráli népek. Nyelvrokaink kultúrája és hagyományai. Budapest, Corvina Kiadó.
- HAJDÚ PÉTER – DOMOKOS PÉTER 1978: Uráli nyelvrokaink. Budapest, Tankönyvkiadó.
- HONTI LÁSZLÓ 2012: Anyanyelvünk atyafiságáról és a nyelvrokonság ismérveiről. Tények és vágyak. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- HONTI LÁSZLÓ (főszerk.) – CSÚCS SÁNDOR (szerk.) – KERESZTES LÁSZLÓ (szerk.) 2010: A nyelvrokonságról. Az török, sumer és egyéb áfium ellen való orvosság. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- HONTI MÁRIA 1981: A tankönyvről – tanár- és diákszemmel. *Pedagógiai Szemle* 1981/9: 823–827.
- HORVÁTH ZSUZSANNA 1996: Tankönyvelemzési szempontok és eljárások. *Új Pedagógiai Szemle* 1996/10: 29–36.
- IMREH RÉKA 2017: A laikus nyelvrokónítási kísérletekkel kapcsolatos oktatásmódszertani kérdések. *Anyanyelv-pedagógia* 2017/10: 22–33.
- KLIMA LÁSZLÓ [ZEGERNYEI] 2017. szabirok a magyarok a szabirok a magyarok a. *Nyelv és Tudomány*. <https://m.nyest.hu/renhitek/szabirok-a-magyarok-a-szabirok-a-magyarok-a> (Utolsó megtekintés dátuma: 2023. 09. 12.)
- HYMAN, LARRY M. 2008: Universals in phonology. *The Linguistic Review* 2008/25: 81–135.
- MATICSAK SÁNDOR 2018: „A tízmillió nyelvész országa” – tények és tévhitek a magyar nyelv eredetéről. *Debreceni Szemle* 26/3: 240–257.
- MATICSAK SÁNDOR 2020: A magyar nyelv eredete és rokonsága. Budapest, Gondolat Kiadó.

- OSZKÓ BEATRIX – SOIPOS MÁRIA 2020: Hun vagy finnugor? Az új történelemkönyvek a nyelvrokonságról. *Finnugor Világ* 25/3: 3–14.
- PTOLEMY, CLAUDIUS 1991: *The Geography* (ford. EDWARD LUTHER STEVENSON). New York, Dover Publications, Inc. https://archive.org/details/clauidius-ptolemy-the-geography_202105/page/n5/mode/lup (Utolsó megtekintés dátuma: 2023. 09. 12.)
- PUSZTAY JÁNOS 2020: Még mindig ugor–török háború. Budapest, Nap Kiadó.
- RÉDEI KÁROLY 1998: *Őstörténetünk kérdései. A nyelvészeti dilettantizmus kritikája*. Budapest, Balassi Kiadó.
- REMÉNYI JUDIT 2015. Tanterv és standardok viszonya a nemzetközi gyakorlatban. In: Bánkuti Zsuzsa – Lukács Judit (szerk.), *Tanterv, tankönyv, vizsga*. Budapest, OFI. 33–56. http://ofi.hu/sites/default/files/attachments/1505771_tanterv_tankonyv_vizsga_beliv.pdf (Utolsó megtekintés dátuma: 2023. 09. 07.)
- RÓNA-TAS ANDRÁS 1996: *A honfoglaló magyar nép*. Budapest, Balassi Kiadó.
- SÁNDOR KLÁRA 2011: *Nyelvrokonság és hunhagyomány: rénszarvas vagy csodaszarvas? Nyelvtörténet és művelődéstörténet*. Budapest, Typotex.
- TAKÁCS ETEL 1981: Milyen könyv a tankönyv? *Pedagógiai Szemle* 1981/9: 813–817.
- TATTERSALL IAN 2017: The material record and the antiquity of language. *Neuroscience & Biobehavioral Reviews* 81/B: 247–254.
- VICTOR ANDRÁS 1981: A tankönyv szerepe a műveltség elosztásában. *Pedagógiai Szemle* 1981/9: 818–822.

Alapdokumentumok

- 130/1995. (X. 26.) Korm. rendelet a Nemzeti alaptanterv kiadásáról. *Magyar Közlöny* 1995/91: 5306–5548. <https://njt.hu/jogszabaly/1995-130-20-22> (Utolsó megtekintés dátuma: 2023. 04. 11.)
- 10/2003. (IV. 28.) OM rendelet a kerettantervek kiadásáról, bevezetéséről és alkalmazásáról szóló 28/2000. (IX. 21.) OM rendelet módosításáról. *Magyar Közlöny* 2003b/43/II.
- 2/2008. (II. 8.) OKM r. A kerettantervek kiadásának és jóváhagyásának rendjéről, valamint egyes oktatási jogszabályok módosításáról szóló 17/2004. (V. 20.) OM rendelet módosításáról. *Magyar Közlöny* 2008/20/I.
- 110/2012. (VI. 4.) Korm. rendelet a Nemzeti alaptanterv kiadásáról, bevezetéséről és alkalmazásáról. *Magyar Közlöny* 2012/66: 10635–10847.
- 5/2020. (I. 31.) Korm. rendelet a Nemzeti alaptanterv kiadásáról, bevezetéséről és alkalmazásáról szóló 110/2012. (VI. 4.) Korm. rendelet módosításáról. *Magyar Közlöny* 2020/17: 290–446.
- Kerettanterv a gimnáziumok 9–12. évfolyama számára 2012. https://kerettanterv.oh.gov.hu/03_melleklet_9-12/index_4_gimn.html (Utolsó megtekintés dátuma: 2023.04.12.)
- Kerettanterv a gimnáziumok 9–12. évfolyama számára 2020. https://www.oktatas.hu/kozneveles/kerettantervek/2020_nat/kerettanterv_gimn_9_12_evf (Utolsó megtekintés dátuma: 2023.04.12.)
- SZABOLCS OTTÓ (főszerk.) 1979: *A gimnáziumi nevelés és oktatás terve*. Budapest, Tankönyvkiadó Vállalat.

Tanmenetjavaslat a Magyar nyelv 11. tankönyv (OH-MNY11TB) számára. <https://www.tankonyvkatalogus.hu/site/kiadvany/OH-MNY11TB> (Utolsó megtekintés dátuma: 2023.10.21.)

Tanmenetjavaslat a Magyar nyelv 11. tankönyv (OH-MNY11TA) és munkafüzet (OH-MNY11MA) számára. <https://www.tankonyvkatalogus.hu/site/kiadvany/OH-MNY11TA> (Utolsó megtekintés dátuma: 2023.10.21.)

Tankönyvek

ANTALNÉ SZABÓ ÁGNES – RAÁTZ JUDIT 2019: Magyar nyelv és kommunikáció. Tankönyv a 12. évfolyam számára. Eger, Eszterházy Károly Egyetem Oktatókutatási és Fejlesztési Intézet (OFI).

BALÁZS GÉZA – BENKES ZSUZSA 2014: Magyar nyelv 12. A gimnáziumok és a szakközépiskolák 12. évfolyama számára. Budapest, Nemzedékek Tudása Tankönyvkiadó.

BARANYAI KATALIN (főszerk.) 2021: Magyar nyelv 12. Budapest, Oktatási Hivatal.

BORHEGYI PÉTER – SZABADOS GYÖRGY 2020: Történelem 9. Budapest, Oktatási Hivatal.

HAJAS ZSUZSA 1996: Magyar nyelv IV. Debrecen, Pedellus Tankönyvkiadó Kft.

HAJAS ZSUZSA 2010: Magyar nyelv 12. Debrecen, Pedellus Tankönyvkiadó Kft.

HARGITTAY GERGELY 2023: Magyar nyelv 11. Budapest, Oktatási Hivatal.

HONTI MÁRIA – JOBBÁGYNÉ ANDRÁS KATALIN 1996: Magyar nyelv IV. osztály. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.

JOBBÁGYNÉ ANDRÁS KATALIN – SZÉPLAKI GYÖRGY – TÖRZSÖK ÉDUA 2002: Magyar nyelv. Tankönyv és szöveggyűjtemény a 12. évfolyam számára. Veszprém, Nodus Kiadó.

POMOZI PÉTER – KATONA JÓZSEF ÁLMOS 2022: Magyar nyelv 11. Budapest, Oktatási Hivatal.

SZÁRAY MIKLÓS – SZABADOS GYÖRGY 2020: Történelem 9. Budapest, Oktatási Hivatal.

SZENDE ALADÁR 1981: Magyar nyelv a szakközépiskola IV. osztálya számára. Budapest, Tankönyvkiadó.